

Sposoby traktowania przestrzeni w teorii ekonomii – krótki przegląd

Stanisław Czaja

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

e-mail: stanislaw.czaja@ue.wroc.pl

ORCID: 0000-0002-3225-2101

Cytuj jako: Czaja, S. (2023). Sposoby traktowania przestrzeni w teorii ekonomii – krótki przegląd. W: D. Rynio, A. Zakrzewska-Półtorak (red.), *Przestrzeń i regiony w nowoczesnej gospodarce. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Korenikowi* (s. 15-26). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Streszczenie: W opracowaniu przedstawiono wybrane sposoby traktowania przestrzeni w teorii ekonomii. Omówiono cechy przestrzeni geodezyjnej, geograficznej i społeczno-ekonomicznej w kontekście ekspansji człowieka. Scharakteryzowano także współczesne wyzwania w zakresie wykorzystania przestrzeni oraz cechy przestrzeni ekonomicznej.

Słowa kluczowe: przestrzeń, przestrzeń społeczno-ekonomiczna, ekonomiczna teoria lokalizacji, cechy przestrzeni ekonomicznej.

JEL Classification: Q00, Q01

1. Wstęp

Trójwymiarowa przestrzeń – złożona z długości, szerokości oraz wysokości – stanowiła dla człowieka, obok czasu, od zawsze przedmiot refleksji intelektualnej, ciekawości, a także aktywności. Była również przedmiotem ekspansji człowieka, zwłaszcza w formach: (1) poznawczej, (2) zawłaszczającej, (3) eksploatacyjnej, (4) w postaci przekształcania i kształtowania nowych form przestrzeni oraz (5) intelektualnej (Czaja, 2020, s. 63-82).

Wymiary przestrzenne i czas, prezentowane we współczesnej nauce w ciekawej postaci czasoprzestrzeni są znakomitą egzemplifikacją podejścia statycznego (przestrzeń bez czasu) i dynamicznego (przestrzeń wraz z czasem) we wszystkich badaniach naukowych czy eksploracji praktycznej oraz intelektualnej. Przestrzeń sama w sobie znalazła swoje odzwierciedlenie już w starożytnej filozofii i geografii. Ta ostatnia powstała wręcz jako odrębna nauka służąca opisowi przestrzeni.

Celem niniejszego opracowania jest krótka prezentacja sposobów traktowania przestrzeni w teorii ekonomii. Może ono być traktowane jako wprowadzenie do opisu

dorobku Jubilata Profesora doktora habilitowanego Stanisława Korenika, który znaczną część swojej kariery zawodowej (czasu i dorobku) poświęcił różnym możliwościom wykorzystania przestrzeni w praktyce gospodarowania. Jest jednocześnie wyrazem uznania dla tego dorobku i samego Jubilata¹.

Ze względu na swój charakter opracowanie nie służy weryfikacji hipotez badawczych, a raczej ma zidentyfikować niektóre sposoby traktowania przestrzeni w ekonomii, z którymi spotykać się można w literaturze oraz praktyce życia społeczno-gospodarczego. Same w sobie zasługują one na pogłębioną oraz rozszerzoną analizę, wraz z przywołaniem odpowiedniej bibliografii i doświadczeń praktycznych.

W opracowaniu nie będą w szerszym zakresie podejmowane kwestie dotyczące na przykład pierwszych udokumentowanych wzmianek o roli ziemi (przestrzeni) w gospodarowaniu człowiekiem, a także problemy związane z powstaniem ekonomii przestrzennej i ekonomicznej teorii lokalizacji (Blaug, 1994). Nie będą również podejmowane, skądinąd bardzo interesujące, kwestie dotyczące sposobów pojmowania przestrzeni we współczesnej nauce (Czaja, 2002, 2020, s. 344-349).

2. Przestrzeń geodezyjna, geograficzna i społeczno-ekonomiczna a kierunki ekspansji człowieka

W klasycznym sensie przestrzeń to trójwymiarowa rozciągłość (obszar), mająca atrybuty jednorodności, nieskończoności i nieograniczoności, w której zachodzą wszystkie zjawiska oraz procesy fizyczne (o charakterze chemicznym, energetycznym, biologicznym itp.). Przestrzeń traktowana jest również jako miejsce zajmowane przez wszystkie przedmioty materialne. Pojęcie przestrzeni ewoluowało wraz z rozwojem nauk zajmujących się poznaniem otaczającej człowieka rzeczywistości. Początkowo przestrzeń traktowana była jako stabilna (niezmienna) o charakterze geodezyjnym, bez łączenia jej z czasem i dynamicznymi zmianami. We współczesnej nauce przestrzeń traktowana jest łącznie z czasem w ramach kategorii czasoprzestrzeni (Kowalski, 1977, s. 437-450).

W naukach społecznych i ekonomicznych pojęcie przestrzeni nie może być traktowane jako przestrzeń absolutna. Może być natomiast traktowane w zróżnicowany sposób jako przestrzeń geodezyjna, geograficzna i ekonomiczno-społeczna.

Przestrzeń geodezyjna łączy się z pomiarami powierzchni kuli ziemskiej. W takim ujęciu ma ona charakter homogeniczny i nie mają większego znaczenia elementy róż-

¹ W szczególnie sposób należy przywołać tu kolejne numery „Prac Naukowych Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, poświęcone między innymi gospodarce przestrzennej, dylematom i dysproporcjom rozwoju lokalnego i regionalnego czy kształtowaniu się nowej przestrzeni w warunkach globalizacji, skupiające wielu wybitnych badaczy z całej Polski, które były redagowane przez Profesora Stanisława Korenika, a także opracowania: Stanisław Korenik. (2021). *Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych*. Warszawa: CeDeWu czy Stanisław Korenik i Alicja Zakrzewska-Półtorak. (2011). *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*. Wrocław: Wydawnictwo UE we Wrocławiu.

nicujące poszczególne jednostki tak rozumianej trójwymiarowej przestrzeni. Co więcej, przyjmuje się, że jest ona izotropowa, czyli wykazuje jednakowe właściwości we wszystkich kierunkach.

Przestrzeń geograficzna jest znacznie silniej umiejscowiona w rzeczywistości materialnej i obejmuje heterogeniczną, faktyczną powierzchnię Ziemi. Tego typu przestrzeń jest ograniczona rzeczywistymi lub umownymi granicami. Jak zauważa się w geografii, każdą taką przestrzeń charakteryzuje zarówno położenie geograficzne, jak i cechy geomorfologiczne. Elementy te tworzą środowisko geograficzno-przyrodnicze danej przestrzeni i mają wpływ na zakres (zasięg i natężenie) oraz formy aktywności indywidualnej oraz społecznej człowieka. Ich uwzględnienie pozwala wyodrębnić przestrzeń ekonomiczno-społeczną.

W jej ramach człowiek prowadzi różnorodną działalność społeczną i ekonomiczną, o punktowym (np. pojedyncze zakłady produkcyjne), liniowym (np. układy komunikacyjne) lub powierzchniowym (np. uprawy rolne), z przestrzennego punktu widzenia, charakterze. Rozmieszczenie takiej działalności w przestrzeni wpływa na kształtowanie się rzeczywistej sieci (układów) przestrzennej (struktury przestrzennej) (Leszczycki, 1972). Przestrzenią ekonomiczno-społeczną nazywa się zatem przestrzeń geograficzną wraz z wszelkimi formami przejawiania się aktywności ekonomicznej i społecznej człowieka. Przestrzeń ta może mieć różne cechy – związane zarówno z charakterem działalności (aktywności) prowadzonej przez człowieka, jak i aspektami geograficzno-przyrodniczymi. Może być zatem przestrzenią pierwotną lub pochodną (wtórną), zamkniętą lub otwartą, zagospodarowaną w pełni lub nie, kompleksową lub selektywną (monokulturową), zwartą lub rozczłonkowaną, stabilną lub niestabilną czy homogeniczną lub heterogeniczną, ciągłą lub nieciągłą (Czaja, 2002).

Ważnym elementem, który należy uwzględnić, jeżeli chce się zidentyfikować właściwie pojęcie ryzyka przestrzennego, jest ład przestrzenny. W ramach danej przestrzeni ekonomiczno-społecznej panuje określona organizacja przestrzenna (ład przestrzenny). Ład przestrzenny dotyczy zarówno rozmieszczenia poszczególnych elementów przestrzeni, jak i wzajemnych ich powiązań oraz interakcji ze środowiskiem przyrodniczym. Ład ten polega na takim kształtowaniu tych elementów, aby można było:

- 1) realizować cele gospodarcze i społeczne przy danych dostępnych zasobach,
- 2) osiągać wzrost ekonomiczny oraz
- 3) ograniczyć lub wyeliminować konflikty i bariery przestrzenne, ekologiczne lub społeczne.

Innymi słowy ład przestrzenny powinien zapewnić (Kuciński, 1997, s. 23-24):

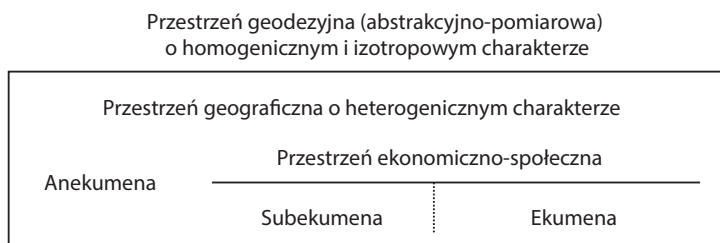
- 1) funkcjonalność rozmieszczenia przestrzennego poszczególnych elementów,
- 2) jasność układu przestrzennego, przejrzystość rozmieszczenia elementów strukturalno-funkcjonalnych,
- 3) równowagę środowiska przyrodniczego, zachowanie jego zasobów, użytków i walorów dla gospodarki i społeczeństwa (człowieka),
- 4) optymalizację przemieszczeń przestrzennych materii, energii i informacji,

5) zachowanie walorów estetycznych i etycznych (pozaekonomicznych) przestrzeni,

6) optymalne relacje między poszczególnymi jednostkami terytorialnymi (prze-strzennymi),

7) dostosowanie struktur przestrzennych gospodarki do struktur zachowań przestrzennych człowieka i społeczności.

Istnienie ładu przestrzennego jest bardzo istotne z punktu widzenia funkcjonowania podmiotów gospodarczych. Ułatwia on bowiem osiągnięcie szeroko rozumia-nych korzyści zewnętrznych, podejmowanie właściwych decyzji lokalizacyjnych dla własnej działalności i unikanie konfliktów przestrzennych. Ten ostatni aspekt ma szczególne znaczenie dla zmniejszania poziomu ryzyka (niepewności) przestrzennej.

Rys. 1. Formy interpretacji przestrzeni w geografii i naukach ekonomiczno-społecznych

Źródła: opracowanie własne na podstawie (Czaja, 2002).

Przestrzeń geodezyjna jest najszerszym pojęciem, które obejmuje przestrzeń geograficzną, a w jej ramach wyodrębnić można przestrzeń ekonomiczno-społeczną. Najważniejszą formą takiej przestrzeni jest ekumena, będąca stale zamieszkaną przez człowieka częścią przestrzeni społeczno-ekonomicznej (w tym geograficznej). Nieco mniej istotna jest zaś subekumena, w której człowiek przebywa i prowadzi różne formy aktywności w sposób okresowy. Natomiast anekumena jest interesującą tylko potencjalnie częścią przestrzeni ekonomiczno-społecznej, człowiek bowiem nie przebywa w niej nawet czasowo.

3. Współczesne wyzwania w zakresie gospodarowania przestrzenią dla teorii ekonomii

Powyższa krótka analiza ukazała wiele ważnych i aktualnych problemów w zakresie gospodarowania przestrzenią. Do czasu powstania pierwszych modeli ekonomicznej teorii lokalizacji badania koncentrowały się na wpływie przestrzennego rozmieszczenia zasobów ekonomicznych na bogactwo i rozwój ekonomiczny. Przestrzeń, a raczej rozmieszczone w niej zasoby były przedmiotem zainteresowania ekonomistów. Źró-

dłem bogactwa była użyteczna rolniczo gleba, przestrzeń nadająca się do zamieszkania (osadnictwa) czy bezpiecznego transportu.

Powstanie ekonomicznej teorii lokalizacji zmieniło sposób widzenia przestrzeni w ekonomii. Teoria ekonomii przestrzennej koncentruje się na dwóch istotnych elementach życia gospodarczego – odległości i obszarze. Pierwszy element łączy się ze znaczeniem kosztów transportu dla cen czy lokalizacji obiektów. Drugi natomiast oznacza, że rynki mają swoje geograficzne granice. Badania realizowane w ramach ekonomii przestrzennej i ekonomicznej teorii lokalizacji przyniosły również wiele interesujących algorytmów służących rozwiązywaniu problemów optymalizacyjnych. Niektóre z nich wywodzą się z analiz obszaru rynkowego, co dało impuls do nowego ujęcia problemu n -punktowego, w którym wierzchołki wieloboku lokalizacyjnego są zmiennymi w procesie wyznaczania optymalnego usytuowania obiektu. Szczególnie interesujący jest wkład ekonomii dobrobytu i metod programowania matematycznego, a zwłaszcza Herolda Hotellinga, Edwarda Chamberlina, Abby Lerner a czy Waltera Christallera. Rozwijane w różnych modelach idee i wątki próbował połączyć August Lösch w pracy wydanej w 1939 roku pod tytułem *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, która wyeksponowała makroekonomiczny wymiar lokalizacji. Walter Isard podjął się próby włączenia problemów lokalizacyjnych do głównego nurtu ekonomii – ekonomii neoklasycznej, publikując w 1956 roku książkę *Location and Space Economy*.

Pojawienie się problemów środowiskowych (ekologicznych) rozszerzyło problematykę ekonomii przestrzennej i postawiło przed nią nowe wyzwania. W efekcie przestrzeń jest i może być traktowana we współczesnej teorii ekonomii na kilka następujących sposobów:

1. Przestrzeń jest jednym z dwóch wymiarów (obok czasu) warunkujących procesy gospodarowania; każdy proces gospodarowania musi odbywać się w trójwymiarowej przestrzeni; można to określić przestrzennym warunkiem lokalizacji działalności gospodarczej.

2. Przestrzeń jest miejscem lokalizacji działalności gospodarczej i osadnictwa, co tworzy w ramach przestrzeni geodezyjno-geograficznej przestrzeń społeczno-ekonomiczną.

3. Przestrzeń jest środowiskiem przyrodniczym, które jest miejscem ulokowania zasobów przyrodniczych, o nieodnawialnym, jak i odnawialnym charakterze; w tym ostatnim przypadku tak rozumiana przestrzeń musi mieć określoną wielkość i właściwości.

4. Przestrzeń jest środowiskiem przyrodniczym odgrywającym rolę rezerwuaru, gdzie deponowane są odpady i zanieczyszczenia powstające w procesach gospodarowania (produkcji i konsumpcji), co jest wyrazem entropijności procesów gospodarowania (Czaja, 1997; Czaja i Becla, 2007).

5. Przestrzeń jest środowiskiem przyrodniczym, które w wielu aspektach, a w zasadzie we wszystkich, jest ograniczone i wymaga racjonalnego gospodarowania.

6. Przestrzeń jest barierą dla działalności gospodarczej i osadnictwa rozumianą jako fizyczny brak miejsca.

7. Przestrzeń jest barierą dla aktywności człowieka rozumianą jako brak możliwości depozycji zanieczyszczeń powstających w wyniku tej aktywności.

8. Przestrzeń jest determinantą rozwoju, zwłaszcza jeżeli jest traktowana jako przestrzeń społeczno-ekonomiczna.

9. Przestrzeń jest wieloaspektową podstawą realizacji strategii rozwoju zrównoważonego (ekorozwoju), również w charakterze ładu przestrzennego.

Każde z powyższych ujęć przestrzeni generuje wiele bardzo interesujących problemów teoretyczno-poznawczych oraz aplikacyjnych, których krótka analiza będzie przedmiotem dalszej części opracowania.

4. Główne sposoby traktowania przestrzeni we współczesnej ekonomii i praktyce społeczno-gospodarczej

Pierwszy z wyróżnionych sposobów traktowania przestrzeni był tak oczywisty, że nie podejmowano go przez dziesiątki lat w najważniejszych pracach, poczynając od *Bogactwa narodów* Adama Smitha, mimo że nieco wcześniej zwrócił na to uwagę Richard Cantillon w swoim *Traktacie o naturze handlu* (Czaja, 1988, s. 109-137). O ile wpływ czasu na gospodarowanie znalazł dość szybko swoje odzwierciedlenie w badaniach ekonomicznych, na przykład w postaci teorii rozwoju społeczno-gospodarczego, czy nieco później, teorii wzrostu gospodarczego, a także teorii cyklu koniunkturalnego², o tyle przestrzeń jako wymiar warunkujący procesy gospodarowania nie wzbudzała zainteresowania badaczy. Nie zadawano pytania, dlaczego jej istnienie w odpowiedniej formie decyduje o możliwości podejmowania aktywności gospodarczej.

Dopiero we współczesnej ekonomii zwrócono uwagę na przestrzenny warunek umożliwiający lub nie podjęcie gospodarowania. Łączyło się to z powstającymi zagrożeniami środowiskowymi, czyli w pewnym sensie przestrzennymi, dla zdrowia i życia człowieka oraz narastającą antropopresją ze strony źle lokowanej działalności gospodarczej człowieka. Środowisko przyrodnicze, czyli przestrzeń, zaczęło wyznaczać granice (bariery), których przekraczanie niesło poważne negatywne, pozaekonomiczne konsekwencje. W ten sposób uświadomiono sobie we współczesnej geografii i ekonomii warunki przestrzenne aktywności gospodarczej.

Znacznie szybciej uświadomiono sobie istnienie przestrzeni społeczno-ekonomicznej w ramach szerszej przestrzeni geodezyjno-geograficznej, co nastąpiło już w okresie XVI-wiecznego merkantylizmu. Zwrócono na to uwagę we wspomnianej

² W tej wersji dynamizacji procesów gospodarczych czas rzeczywisty został zastąpiony czasem logicznym (sekwencją następstwa zdarzeń), ale pozostał w tradycyjnym ujęciu chociażby w historii gospodarczej (Czaja, 2011).

pracy Richarda Cantillona. W dziewiętnastowiecznej ekonomii i geografii przestrzeń społeczno-ekonomiczną i jej dynamiczną ekspansję traktowano jako wyraz rozwoju cywilizacyjnego człowieka. Stąd brało się ogromne zainteresowanie, a nawet swoista fascynacja odkryciami geograficznymi, zagospodarowywaniem nowych obszarów i ich tak zwanym cywilizowaniem. Imperialne rozszerzanie gospodarki i tworzenie systemów kolonialnych nie spotkało się z poważniejszą krytyką. Przestrzeń społeczno-ekonomiczna była bowiem traktowana jako naturalny sposób eksploatacji środowiska przyrodniczego przez człowieka, zwłaszcza pochodzącego z Europy. Nie identyfikowano natomiast zagrożeń związanych z taką ekspansją. Kenneth Boulding i Carl Sagan trafnie określili to mianem gospodarki kowbojskiej, wyrażającej się ekspansją przestrzeni społeczno-ekonomicznej na zachód w Stanach Zjednoczonych, na wschód w carskiej Rosji, na północ w Kanadzie czy w interior w Brazylii, Afryce i Australii. Przestrzeń społeczno-ekonomiczna rozszerzała się gwałtownie we wszystkich możliwych kierunkach, do których po 1957 roku dołączył Kosmos i głębiny wszechoceanu. Była to ekspansja ze wszystkimi pozytywnymi skutkami, które dostrzeżono dość wcześnie, oraz zagrożeniami uświadomionymi dopiero w drugiej połowie XX wieku. Doprowadziło to do sytuacji zmniejszenia się subekumeny oraz anekumeny. W ostatnim przypadku przestrzeń stale niezamieszкана zredukowana została do ekosystemów o ekstremalnie skrajnych warunkach do życia.

Przestrzeń społeczno-ekonomiczną można traktować jako przestrzeń geograficzną wraz z wszelkimi formami gospodarowania i aktywności społecznej człowieka. Nie ogranicza to eksponowania innych jej atrybutów (tab. 1). Ich uwzględnianie dodatkowo wzmacnia relacje między przestrzenią geograficzno-przyrodniczą a formami aktywności gospodarczo-społecznej, które wpływają na kształtowanie się faktycznej sieci przestrzennej (Leszczycki, 1972).

Trzeci sposób traktowania przestrzeni łączył się z faktem, że jest ona środowiskiem przyrodniczym, będącym miejscem ulokowania zasobów przyrodniczych, o nieodnawialnym, jak i odnawialnym charakterze oraz świadczenia usług ekologicznych użytecznych dla człowieka. Także ona sama w postaci rolniczej gleby jest zasobem produkcyjnym. W tym przypadku tak rozumiana przestrzeń musi mieć określoną wielkość i właściwości. Rozwój ekonomiczny oraz społeczny zredukował niektóre zależności ludzkiego społeczeństwa, ale nie uniezależnił całkowicie człowieka od przyrody w żadnym znanym i ważnym wymiarze. Zależni jesteśmy od czynników środowiskowych w wymiarze biologiczno-fizjologicznym (zdrowie i życie), ekonomiczno-społecznym (jakość życia i dobrobyt) czy kulturalnym (estetyka czy etyka) oraz osobowościowo-psychologicznym (równowaga psychiczna). Pozwoliło to dostrzec wieloaspektowe znaczenie otoczenia przyrodniczego i przestrzeni dla człowieka. Jednym z czynników jest fakt istnienia zasobów odnawialnych i nieodnawialnych oraz usług rozmieszczonych w zróżnicowany sposób w przestrzeni, niezbędnych do kontynuowania gospodarowania. Przestrzeń ma tu trojake znaczenie, a mianowicie: (1) miejsca lokalizacji zasobów przyrodniczych i świadczenia usług ekolo-

gicznych, (2) przestrzeni ich przemieszczania oraz (3) miejsc wykorzystania przez człowieka. Współczesna geografia ekonomiczna oraz ekonomia zwracają uwagę na wiele wyzwań w tym aspekcie wykorzystania przestrzeni (Czaja i Becla, 2007). Są nimi na przykład: lokalizacja złóż, ich substancjonalna zasobność, dostępność przestrzena, wydajność usługowa ekosystemów czy granice odnawialności zasobów itp.

Tabela 1. Wybrane cechy przestrzeni ekonomiczno-społecznej i sposoby ich przejawiania się

Cecha	Sposób przejawiania się
Pierwotność lub pochodność (wtórność)	Pierwotnymi nazywamy te formy przestrzeni ekonomiczno-społecznej, które powstały w wyniku samodzielnych i dostosowanych do potrzeb procesów rozwoju. Pochodność polega na dostosowaniu do terenów rozwiniętych.
Zamkniętość lub otwartość	Zamkniętymi są te formy przestrzeni ekonomiczno-społecznej, w których większość podstawowych elementów przestrzeni jest już zagospodarowana. W otwartych przestrzeniach widoczna jest silna ekspansja.
Stopień zagospodarowania	Poszczególne przestrzenie mogą być zagospodarowane w różnym stopniu, co oznacza, że ich elementy strukturalno-funkcjonalne są wykorzystane w różnym stopniu.
Kompleksowość lub selektywność	Kompleksowość polega na wszechstronnym wykorzystaniu elementów strukturalno-funkcjonalnych, natomiast selektywność – na wykorzystywaniu wybranych elementów, z wyraźnym ograniczeniem innych.
Zwartość lub rozczłonkowanie	Cecha ta wyraża miejsce i sposoby realizacji poszczególnych funkcji przestrzeni ekonomiczno-społecznej.
Stopień stabilności	Cecha ta wyraża tempo zmian realizowanych funkcji.
Stopień jednorodności	Stopień jednorodności wyraża podatność przestrzeni na nowe formy zagospodarowania. Heterogeniczność pozwala tylko na niektóre formy działalności, a utrudnia inne. Homogeniczność czyni przestrzeń bardziej podatną na przyjmowanie nowych form użytkowania. Rośnie jej kompleksowość.
Ciągłość lub nieciągłość	Ciągłość oznacza, że eliminowane są tereny gospodarczo niewykorzystywane i niwelowane różnice w rozwoju poszczególnych jednostek przestrzennych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Czaja i Becla, 2007, s. 355).

Czwarty sposób traktowania przestrzeni łączy się z faktem, że pełni ona funkcję rezerwuaru, gdzie deponowane są odpady i zanieczyszczenia powstające w procesach gospodarowania (produkcji i konsumpcji), co jest wyrazem entropijności procesów gospodarowania (Czaja, 1997; Czaja i Becla, 2007). Ta funkcja łączy się, z jednej strony, z działaniem pierwszego prawa termodynamiki, które nadaje przestrzenny wymiar pozyskiwanym zasobom użytecznym oraz przestrzenny wymiar deponowania takiej samej ilości odpadów i zanieczyszczeń, z drugiej, z działaniem prawa entropii, degradującego ich gospodarczą użyteczność i uniemożliwiającego konstruowania procesów gospodarczych na wzór *perpetuum mobile* czy układów doskonale adiabatycznych. Przestrzeń dostarcza zasobów ekonomicznych, ale również przyjmuje ich zdegradowaną postać w dokładnie takiej samej ilości (Becla i in., 2020).

Przeźren jest środowiskiem przyrodniczym, które w wielu aspektach, a w zasadzie we wszystkich, jest ograniczone i wymaga racjonalnego gospodarowania. Oznacza to potrzebę bezwzględnego stosowania zasady racjonalnego gospodarowania dla każdej sytuacji użytkowania przestrzeni. W pewnym sensie przestrzeń jest zasobem, przy którym rzadkość i związana z nią potencjalna alternatywność wykorzystania jawi się w skrajnej postaci. Stosowanie zasady racjonalnego gospodarowania opiera się na rachunku ekonomicznym, który powinien zestawić w porównywalnych formułach wszystkie identyfikowane potencjalne korzyści i nakłady niezbędne, aby efekty te realnie wystąpiły. Taka analiza kosztów i korzyści jest w przypadku gospodarowania przestrzenią szczególnie ważna.

Przeźren jest także barierą dla działalności gospodarczej i osadnictwa rozumianą jako fizyczny brak miejsca. Licząca ponad osiem miliardów populacja ludzka potrzebuje określonej przestrzeni do życia, podejmowania określonych form aktywności, także gospodarczej, zamieszkania i zaspokajania potrzeb. Dwuwymiarowa przestrzeń kuli ziemskiej wynosi nieco ponad 510 mln km², w tym 149 mln km² lądów, co zmusza do poszukiwania przestrzeni bytowania na oceanach czy w przestrzeni okołozemskiej. Przemieszczanie się w głąb oraz wzwyż generuje dodatkowe koszty i bariery związane z warunkami bytowania, chociażby oddychaniem i ciężeniem. Już obecnie pojawiają się syndromy społeczne i problemy ekologiczne związane z nadmiernym zagęszczeniem przestrzeni, zwłaszcza w postaci wielkich aglomeracji miejskich. Narastające procesy urbanizacyjne łączą się bezpośrednio z powyższym aspektem traktowania przestrzeni, pokazując negatywne konsekwencje fizycznego (przestrzennego) braku miejsca. Dotyczy to zwłaszcza poziomu lokalnego i regionalnego (Korenik i Łyszczak, 2011).

Przeźren jest barierą dla aktywności człowieka rozumianą jako brak możliwości depozycji zanieczyszczeń powstających w wyniku tej aktywności. Ten aspekt traktowania przestrzeni nabrał szczególnego znaczenia w ostatnich dekadach XX i na początku XXI stulecia, kiedy zdolności wytwórcze ludzkiej gospodarki oraz sposoby realizacji procesów gospodarowania doprowadziły do przekroczenia przyrodniczych barier asymilacji zanieczyszczeń (Becla i in., 2020). Zaowocowało to postępującą degradacją przyrodniczych cech przestrzeni, a w miejscach największej koncentracji działalności człowieka wręcz katastrofą ekologiczną. Pojawiły się zagrożenia o skali globalnej, takie jak: (1) zmiany klimatyczne, (2) degradacja warstwy ozonowej, (3) postępująca deforestacja, (4) stepowanie i pustynnienie, (5) zanieczyszczenie oceanów i mórz, (6) degradacja zasobów wody pitnej, (7) masowe wymieranie gatunków i redukcja bioróżnorodności, (8) zakwaszenie gleb i wód powierzchniowych, (9) ponadwymiarowa depozycja odpadów przemysłowych i komunalnych, (10) osłabienie pozaekonomicznych walorów ekosystemów, (11) zmniejszenie produktywności usług ekologicznych środowiska czy (12) zanieczyszczenie przestrzeni okołozemskiej (Czaja i Becla, 2007). Są one ewidentnymi dowodami przekroczenia granic ochronnych dla przestrzeni przez działalność człowieka.

Jeżeli potraktuje się przestrzeń jako determinantę rozwoju cywilizacji ludzkiej w antropocenie³, zwłaszcza w formie przestrzeni społeczno-ekonomicznej, to konieczna jest ponowna analiza znaczenia jej cech oraz sposobów wykorzystania w aktywności człowieka. Jednym z najważniejszych wyzwań jest kształtowanie się zjawisk demograficznych, zwłaszcza wzrostu liczebności ludzkości. Może się to odbywać w trzech przewidywanych kierunkach, a mianowicie:

- prowadzenia odpowiedniej globalnej polityki ludnościowej w zakresie przyrostu naturalnego i migracji;
- uruchomienia się maltuzjańskich regulatorów liczebności ludności, co jest scenariuszem najmniej pożądanym oraz
- gwałtownego spadku jakości życia i możliwości rozwoju społeczno-ekonomicznego ludzkiej cywilizacji.

Przestrzeń ponownie będzie odgrywać tu główną rolę, ponieważ jej możliwości w zakresie wytwarzania żywności, generowania surowców i usług środowiskowych oraz pochłaniania zanieczyszczeń decydować będą o możliwościach zaspokajania potrzeb rosnącej populacji. W przypadku braku odpowiednich działań prawdopodobny scenariusz rozpocznie się od spadku jakości życia i osłabienia możliwości rozwojowych. W następnej kolejności uruchomione zostaną maltuzjańskie regulatory w postaci masowych migracji, konfliktów społecznych i wojen, głodu, pandemii i podwyższonej umieralności. Istnieje jeszcze możliwość zmniejszenia prawdopodobieństwa realizacji takiego kasandrycznego scenariusza pod warunkiem potraktowania przestrzeni jako głównego elementu wdrażania i realizacji strategii zrównoważonego i trwałego rozwoju.

Najpóźniejszy historycznie, a zatem najnowszy sposób traktowania przestrzeni związany jest z pojawieniem się idei *sustainable development* i konstruowaniem na tej bazie strategii zrównoważonego i trwałego rozwoju (Korenik, 2010). W jej ramach przestrzeń staje się, obok czasu, wyjątkowo ważnym wymiarem. Wyraża się to w potrzebie tworzenia i utrzymywania ładu przestrzennego, koncentrującego w sobie inne łądy – ekonomiczny, społeczny, ekologiczny, instytucjonalny, a nawet psychologiczny. Strategia zrównoważonego i trwałego rozwoju opiera się bowiem na czasoprzestrzennym koordynowaniu wszelkich form (przejawów) funkcjonowania człowieka i jego cywilizacji, w skali zarówno mikro, jak i globalnej. W specyficzny sposób wyraża to motto AGENDY 21: „Myśl globalnie, działaj lokalnie”. Ten ostatni sposób traktowania przestrzeni tworzy wyzwania, które stają przed nami obecnie i będą ujawniać się w najbliższej przyszłości. Poszukiwanie sposobów sprostania im jest najważniejszym zadaniem ludzi, od którego zależy ich przyszłość.

³ Określenie epoki geologicznej, w której widoczna jest dominacja działalności człowieka w stosunku do procesów przyrodniczych w skali globalnej. Pojęcie to zaproponował w 2000 r. Paul Crutzen.

5. Zakończenie

Przeźren to obok czasu wymiar, który warunkował, warunkuje i będzie warunkować sposoby funkcjonowania człowieka i jego cywilizacji. Poświęcanie im odpowiedniego wysiłku intelektualnego w celu poznania i projektowania rozwiązań, a następnie odpowiednich zasobów ekonomicznych dla procesów realizacji jest warunkiem *sine qua none* przetrwania człowieka w warunkach nie gorszych niż dotychczasowe. To również warunek sprawiedliwości wewnątrz- i międzygeneracyjnej. Wieloletnia praca i bogaty dorobek Profesora Stanisława Korenika stanowi jeden z ważnych elementów na tej drodze.

Bibliografia

- Becla, S., Czaja, A. i Graczyk, A. (2020). *Bariery gospodarowania we współczesnej ekonomii i gospodarce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Blaug, M. (1994). *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czaja, S. (1988). Elementy teorii ekonomicznej Richarda Cantillona. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, (402), 109-137.
- Czaja, S. (1997). *Teoriopoznawcze i metodologiczne konsekwencje wprowadzenia prawa entropii do teorii ekonomii*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu.
- Czaja, S. (2002). Problem ryzyka przestrzennego w teorii ekonomii. *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, (939). Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, 344-349.
- Czaja, S. (2011). *Czas w ekonomii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Czaja, S. (2020). *Sposoby traktowania przestrzeni i ziemi – wspólne dziedzictwo ekonomii i geografii ekonomicznej*. W: W. Jagodziński, W. Rakowski, (red.), *Szlakami geografii ekonomicznej. Przestrzeń-Instytucje-Metodologia. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Kucińskiemu* (s. 63-82). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Czaja, S. i Becla, A. (2007). *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu.
- Korenik, S. (2011). *Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych*. Warszawa: CeDeWu.pl.
- Korenik, S. (red.). (2010). *Współczesne koncepcje przestrzennego rozwoju gospodarki i społeczeństwa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Korenik, S. i Łyszczak, M. (red.). (2011). *Kształtowanie się nowej przestrzeni w gospodarce globalnej*. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, (195). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Korenik, S. i Zakrzewska-Półtorak, A. (2011). *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*. Wrocław: Wydawnictwo UE we Wrocławiu.
- Kowalski, S. (1977). *Szkoła badań geograficzno-regionalnych Torstena Hägerstranda*. *Przegląd Geograficzny*, (3), 437-450.
- Kuciński, K. (1997). *Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Leszczycki, S. (1972). *Pojęcie czynnika przestrzeni i jego rola we współczesnej gospodarce*. W: *Elementy teorii planowania przestrzennego*. Warszawa: PWE.

Selected Treatments of Space in Economic Theory – Brief Overview

Abstract: The paper presents selected treatments of space in economic theory. Features of geodetic, geographic and socioeconomic space in the context of human expansion are discussed. Also characterized are contemporary challenges in the use of space and features of economic space.

Keywords: space, socioeconomic space, economic theory of localization, features of economic space.